

Kőrösi István

A HUMÁN TŐKE FELÉRTÉKELŐDÉSE – A NÖVEKEDÉS, A PÉNZÜGYI EGYENSÚLY ÉS A VERSENYKÉPESSÉG KULCSTÉNYEZŐJE

1. A gazdasági fejlődés kulcskérdései a XXI. század első évtizedében

1.1. Napjaink kulcskérdése az Európai Unióban, s benne Magyarországon is, hogy miként lehetne egyszerre biztosítani a megfelelő gazdasági növekedést, a pénzügyi egyensúlyhiány csökkentését és a versenyképesség növelését, az európai szociális piacgazdaság elért jóléti színvonalának lehetőség szerinti megőrzése mellett. Rendkívül komplex elméleti, gazdaságstratégiai, gazdaságpolitikai és gyakorlati kérdésszóról van szó. Egyértelmű megoldási recept egyelőre nem található, de a gazdaság, a gazdaságpolitika és a politika szereplőinek e problémák együttes kezelésére kell (kellene) koncentrálniuk. A 2008 nyarán-kora őszen kirobbant pénzügyi válság újra nyilvánvalóvá tette, hogy a reálgazdaság és a pénzügyi szféra spekulációs felfúvódása közötti szakadék elmélyülése drámai válsághoz vezet.

1.2. A gazdasági fejlődés és a humántőke-állomány fejlesztése szempontjából korunkban négy sorsdöntő terület van: az egészségügy, az oktatás, az infrastruktúra és a környezetgazdálkodás. E négy terület fejlettsége és fejlődési tendenciái meghatározzák az országok sorsának, életminőségének, világpiaci versenyképességének alakulását. Az egészségesen fejlődő országok e területekre koncentrálnak versenyelőnyüket tovább növelhetik, míg az e területen átlag alatti fejlődést, sőt visszafejlődést produkáló országok hosszú távra reménytelen helyzetbe kerülnek. E területek finanszírozását abszolút értékben is növelni kell, s relatív arányukat is meg kell emelni az országok költségvetésében. Ez a fejlődés és felzárkózás elengedhetetlen feltétele!

1.3. Korunkban a világgazdaság folyamatai négy alapvető dimenzióban zajlanak. Ezek: 1. a globalizáció, 2. az integráció, 3. a regionalizmus-szubregionalizmus felértékelődése, 4. az állam szerepének (benne különösen gazdasági szerepvállalásának) gyökeres átalakulása, átalakítása. Felértékelődik az aktív alkalmazkodás és annak minősége, eredményessége, a versenyképesség feltételrendszerének javítása. Jelenleg mind az állam, mind a piac működésében alapvető torzulások, deficitek mutatkoznak, amelyek megszüntetéséhez tényleges szerkezeti reformokra van szükség.

1.4. A XXI. század elején a humán tőke felértékelődésének vagyunk tanúi. A XX. század nagyobbik részében a fejlődés kulcs tényezője a pénztőke és annak dologi tőkévé változtatása, azaz a beruházások voltak. Mindkét világháború után nyilvánvaló volt a tőkehiány, a dolláréhség. A tőkehiány mutatkozott a növekedés legfőbb akadályának, a legszűkebb termelési tényezőnek, ezért ezt kellett a legjobban megfizetni, ami miatt megnőtt, és magas maradt a tőketulajdonosok részesedése a megtermelt új értékből. Már az

1960-as évek közepétől kezdve a dollárhiányt egyre inkább a nyilvánvaló dollárbőség és pénztőkebőség váltotta fel. A nemzetközi pénzügyi luftballon felfúvódása nyomán a dollár értékvesztése és az iránta való bizalom megrendülése okozta a Bretton Woods-i rendszer válságát, a rendszer pilléreinek összeomlását, majd több nemzetközi pénzügyi válságot. A fejlett országokban a standard termékek piacának telítődése, a rentábilis beruházási lehetőségek többszöri visszaesése, a nettó profitráták csökkenése, az adó- és különösen a járuléktérhek növekedése negatív hatásokkal járt. A reálberuházások visszaesése, a munkanélküliség megugrása és egyre magasabb szintje a fejlett ipari országok jó részéből, így különösen a tőkében gazdag EU-országokból a működő tőke egyre nagyobb arányú kitelepítésére készítetett. Növelte a problémákat, hogy a reálgazdaságban megvalósított beruházásokkal elérhető adózás utáni, nettó profitráta tartósan és lényegesen elmaradt a spekulatív tőkepiaci befektetések nagyobb kockázatú, de nagyobb hozammal kecsegtető eredményétől. 2008 őszének fejleményeiben ez is jól tükröződik. A kamatokat és osztalékokat végső soron csak a reálgazdaságban megtermelt profitból és jövedelemből lehet (lehetne) fizetni; az utóbbiak nélkül a pénzügyi válságból kilábalni nem lehet.

2. A humán tőke, az oktatás, a kutatás és az innováció felértékelődése

2.1. A gazdasági fejlődés meghatározó tényezői közül a XX. század második felében egyre növekvő mértékben értékelődött fel a humán tőke, az oktatás-képzés, a szakképzés és különösen a kutatás-fejlesztés és az innováció szerepe. Leginkább a tudomány és a tudományos eredményeket alkalmazó K+F szerepe értékelődött fel, előbb az iparban, majd a szolgáltató rendszerek kiépítésében és fejlesztésében. Ennek nyilvánvaló hatásaként felértékelődött a K+F és az innováció a hozzáadott érték növelésében, a szabadalmak versenye, a legkiválóbb tudósok, kutatók megszerzéséért folytatott verseny, a világméretű *brain drain*. E téren az USA volt és van a legjobb pozícióban, pénzügyi erőforrásai, kutatási potenciálja és rendelkezésre álló intézményei révén. Ugyanakkor Európa vesztese e folyamatnak, mert hatalmas ráfordításokkal kiképzett vezető kutatóinak jó részét az USA szerzi meg és hasznosítja; az óvilágnak ez állandó pénzügyi veszteséget jelent.

2.2. A XXI. század elején is a fejlődés legfőbb tényezője, a humán tőke, és különösen annak legképzettebb része egyre inkább felértékelődik, mivel a tudományos-műszaki fejlődés egyre gyorsul, s a vezető kutatókból és fejlesztőkből relative, sőt abszolút számban is az igényekhez képest nagy hiány mutatkozik. A standard és az alatti színvonalú termelés és munkaerő gyorsuló ütemben értékelődik le. Az idetartozó munkahelyek megszűnése egyre inkább folytatódik, sőt felgyorsul az alacsony bérű, de termelékeny és költségekkel versenyképes távol-keleti és más országok versenye következtében. A világgazdasági versenyképesség fő tényezőjét a fejlett országok számára a K+F-igényes termelés növelése, az ehhez szükséges humántőke-állomány gyors növelése és minőségének javítása jelenti. Nagyobb hozzáadott értéket magasabb minőségű humántőke-állománnyal és technológiai innovációkkal lehet előállítani.

2.3. Új munkahelyek teremtését is elsősorban a magasabb termelékenységgű, nagyobb rentabilitással dolgozó munkaerőre építve lehet megvalósítani. A humán tőke szerepe ezért felértékelődik, míg a beruházásokhoz szükséges pénztőke világméretben bővesen, sőt fölös mennyiségben áll rendelkezésre, ezért nem képez szűk keresztmetszetet

a termelési tényezők között. Azonban arra ügyelni kell, hogy a pénzügyi egyensúlyhiány miatt, annak csökkentésének kényszere következtében és elsősorban az USA monetáris, kamat- és tőkepiaci politikájának hatására időnként igen magas kamatszínvonal alakulhat ki, ami megterhelheti és visszafoghatja a beruházásokat, mivel a fizetendő kamatok, adók és járulékok kitermelése nehéz a vállalkozók számára az elérhető árbevételhez viszonyítva. A humán tőke felértékelődése viszont e nehéz körülmények miatt is folytatódik, mivel csak a K+F-igényes termeléssel lehet tartós rentabilitást és világpiaci versenyképesség-javítást elérni.

3. A humán tőke fejlesztése és a világgazdasági pozíciók

3.1. A humán tőke fejlesztésének sikeressége leginkább a skandináv országok és Írország példáján dokumentálható, mivel az oktatási és a K+F-ráfordítások növelése és felhasználásuk hatékonyságának eredményessége révén a magas növekedési ütemet, az alacsony munkanélküliséget, a jövedelmek emelkedését és a versenyképesség biztosítását egyszerre sikerült elérniük. Intézkedéseket hoztak a jóléti rendszerek ésszerű átszervezésére, de a leépítés helyett átépítést hajtottak végre, a diszfunkciók kiküszöbölésével, a visszaélések megszüntetésével, ugyanakkor biztosítva a hatékony, költségtakarékos, jó színvonalú jóléti juttatásokat. Figyelemre méltó, hogy mind a humán tőke fejlesztésében, mind a jóléti rendszerek reformjában támaszkodtak a társadalmi egyeztetés bevált rendszereire és a konszenzus keresésére. A reformok kidolgozásában a skandináv gazdaságpolitikusok és rájuk hallgatva a politikusok hangsúlyozták, hogy átgondolt és jól kidolgozott stratégiákra van szükség, amelyek elfogadott kompromisszumok elérését teszik lehetővé.

3.2. Európa világgazdasági versenyképességét nem lehet az USA utolérésének mércéjén mérni, hanem a világpiac követelményeinek és különböző szereplői versenyhelyzetének és magatartásának figyelembevételével kell kialakítani. A közép- és kelet-európai országoknak utolérési stratégiájukat az EU fejlett nyugat-európai országaihoz kell igazítaniuk, de mindig tekintettel kell lenniük a világgazdaság egészének fejlődési folyamataira, különösen arra, hogy az EU növekvő külső versenynek van kitéve, és a munkamegosztást is az EU-n belüli és kívüli partnerek együttes figyelembevételével kell megvalósítaniuk.

3.3. A humán tőke minőségének javítása és a konvergencia elérése több dimenzió függvénye. A Deutsche Bank Research a következő változókat veszi figyelembe: (1) a reálgazdasági mutatók alakulását, köztük kiemelten az egy főre jutó GDP, az aktivitási ráta, a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások súlyának alakulását a GDP-ben, (2) a növekedési ütemeket, különösen a GDP és a termelékenység növekedésének alakulását, (3) a jogi, intézményi és a szabályozási rendszer követelményeit, azaz a jogrendszer harmonizálását, a bankrendszer, az árfolyampolitika és a liberalizáció hatásait, (4) a pénzügyi mutatókat, különösen az inflációt, a költségvetési mérleg és az államadósság alakulását, (5) a külső tényezőket, amelyek közül a folyó fizetési mérleg, a cserearányok alakulása és a külföldi tőke áramlása érdemelnek különös figyelmet.

3.4. A nemzetközi elemzések az országok fejlettségi színvonalának értékelésénél, a rangsor kialakításánál az információs társadalom kiépítettségét, a K+F és az innováció fej-

lettségét, a piacnyitás fokát, a hálózati iparágak nyitottságát, a pénzügyi szolgáltatások fejlettségét, a vállalkozásbarát gazdaságpolitikát, a szociális integrációt és a fenntartható fejlődés követelményeit veszik figyelembe. A K+F és a fenntartható fejlődés kialakítása különösen fontos a humán potenciál fejlesztése szempontjából.

3.5. Az új EU-12 tagországban, köztük Magyarországon, a versenyképesség javításának fő tényezője a termelékenység gyors növekedése, a munkaerő-állomány relatíve magas minősége és ugyanakkor viszonylag alacsony költsége. A termelékenység növekedése viszont gyakran abból származik, hogy ugyanannyi terméket és szolgáltatást kevesebb munkaerővel állítanak elő, ugyanakkor az elbocsátások miatt a munkanélküliség növekszik. A magyar munkaerő termelékenységéhez képest alulfizetett, amit semmiképpen nem lehet társadalmi szempontból pozitív ténynek tartanunk. Nem a munkaerő olcsóságából származó költségelőnyre kell a versenyképességet építeni, hiszen ez a kínai és más fejlődő országokbeli munkabérral szemben reménytelen és lehetetlen, hanem a magasabb hozzáadott értékre, a jobb termelékenységre és a magasabb minőségre.

3.6. Az új EU-12-ekben, így Magyarországon is, a munkaerő jórészenek minősége relatíve magas, a humán erőforrás viszonylag igen fejlett, hasznosítása viszont messze elmarad az EU átlagától és a konzisztens tudásalapú társadalom kiépítésétől, amelyet az egészségügy és az oktatás problémáinak kiéleződése tovább ront. Ezáltal messzebb kerülünk a tudásalapú társadalom kiépítésétől és a lisszaboni stratégia megvalósításától egyaránt. Aggasztó, hogy több rendszerváltó országban, így Magyarországon is, az átalakulási válság igen nagy mértékben érintette a K+F-kiadásokat, részesedésük a GDP-hez és a költségvetéshez viszonyítva egyaránt drámaian zuhant. A lisszaboni stratégia 2010-re átlagosan a GDP-hez képest háromszázalékos K+F-kiadási arányt irányzott elő. Ezt csak a skandináv országok teljesítik túl. Az EU átlaga 1,8-1,9 százalék, és előrelépés nem mutatkozik. Így a kitűzött fő cél a belátható időben nem érhető el. Ez az arány az USA-ban közel három százalék, Japánban pedig több mint három százalék. Magyarországon a K+F-kiadások GDP-hez viszonyított aránya a külföldi tulajdonú vállalati ráfordítások beszámításával sem éri el az egy százalékot, ami tragikus lemaradásunkat tovább tartósítja.

3.7. A humán tőke és a versenyképesség fejlesztése szempontjából jelentős versenyhátrányt jelentenek a nemzetközi összehasonlításban magas telekommunikációs költségek. A vállalati szektor telefonköltsége Magyarországon vásárlóerő-paritáson 30-40 százalékkal magasabb, mint a fejlett OECD-országokban. Az internethasználat hozzáférési díja Magyarországon az EU-átlaghoz képest is két-háromszoros. Az informatikai társadalom kiépítésében az EU-27-ek sorában Magyarország csak Lengyelországot előzi meg. (Románia és Bulgária az adatsorban nem szerepel.) A lisszaboni stratégia megvalósításában, a versenyképesség növelésében fontos szerep jut a fiskális politikának, az adó- és járulékterhek alakulásának. Magyarországon az adó- és járulékelvonás meghaladja a szlovák és a lengyel mértéket, de a portugál és az írországi színvonalat is.

3.8. Az újonnan (2004-ben és 2007-ben) csatlakozott országokban a beruházásösztönző politika nagymértékben a transznacionális és a külföldi vállalatok befektetéseit ösztönözte. Ez pozitív hatásokkal járt a külföldi működő tőke betelepülése szempontjából, serkentette a technológiai modernizációt, ugyanakkor a kis- és középvállalatok hátrá-

nyos helyzete fennmaradt, sőt lemaradásuk erősödött, tartós beszállítói integrálásuk (az ismert pozitív példák kivételével) elmaradt. A lisszaboni program megvalósítása átfogó, koncepciózus technológiai és struktúrafejlesztési programokat igényel. A gazdasági struktúrák átalakításának követelményrendszerében figyelembe kell venni a humánerőforrás fejlesztésének és hatékony hasznosításának prioritását, a munkahelyteremtés feltételrendszerét, a tartós, jövőorientált, rentábilis foglalkoztatás követelményeit és azt, hogy ezt csak a képzés, szakképzés, továbbképzés hatékony fejlesztése biztosíthatja. E fejlődésben az állami-közületi szerepvállalás és finanszírozás elengedhetetlen, mert a jövőorientált beruházásokat a közpénzek ideirányuló allokációja nélkül nem lehet növelni. A lisszaboni folyamat és stratégia központi elemekként kezeli a közigazgatás javítását, az egészségügy fejlesztését, az internethasználat előmozdítását és az infrastrukturális, különösen a közlekedési és kommunikációs hálózatok fejlesztését és kiemelt finanszírozását. Történelmi tapasztalatok szerint az ezeket preferenciálisan kezelő országok gyorsan fejlődtek, és az élvonalba jutottak, az ezeket elhanyagolók pedig hosszú távon lesüllyedtek. Tudásalapú társadalmat építeni csak egészségesebb és képzettebb népességgel lehet. A modernizációt és a struktúra-korszerűsítést csak az emberi erőforrás fejlesztésére és jobb hasznosítására lehet építeni.

4. A felzárkózás és a stabilizáció kritériumai

4.1. A fenntartható és felzárkóztató fejlődés csak ésszerű növekedésre, szerkezeti modernizációra, egyidejű monetáris és fiskális stabilizációra és jó környezetgazdálkodásra támaszkodhat. A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem épülhet restriktóra, mivel az előbbit csak tartós fejlődés bázisán lehet megvalósítani. Az alacsony, de megfelelő reálkamatot nyújtó kamatpolitika a megtakarítások és a beruházások ésszerű összhangját biztosíthatja, s a leértékelődés fékezése kordában tarthatja az inflációt. Természetesen figyelembe kell venni az inflációs különbségek alakulását a partnerekhez képest. A termelékenység növekedése a versenyképesség-növelés és a reálbérnövelés megalapozását szolgálja. A lisszaboni stratégia fő céljai a következő területekre terjednek ki: reformok a versenyképesség növelésének előmozdítására, kutatás-fejlesztés, innováció, informatika és kommunikáció, foglalkoztatás és képzés, társadalmi kohézió, a fenntartható növekedés biztosítása és a természeti környezet védelme.

4.2. A humán tőke fejlesztése és a lisszaboni stratégia megvalósítása szempontjából a modernizáció fő tényezőinek tekintendők: (1) a fejlett technológiák átvétele és alkalmazása, (2) a globális innovációs folyamatokba történő bekapcsolódás, (3) a fejlesztési források biztosítása, (4) a tőkepiacok fejlesztése és működtetése, (5) a dinamikus felvevő piacok megőrzése, (6) a jól képzett és megfelelően motivált munkaerő kiállítása. Európában, elsősorban az EU-ban, rendelkezésre áll a közép-európai országok modernizálásához szükséges technológia. A finanszírozás fontos tényező, de az EU GDP-jének 1,045 százalékához mérten korlátozott a fejlesztési támogatás, ezért a brüsszeli költségvetési transzferek igen fontos, de csak járulékos elemet jelenthetnek a közép- és kelet-európai országok felzárkózásához. Az EU nagy országainak felvevőpiacai jelenleg kevésbé dinamikusak, azaz lassan növekednek, sőt az EU importpiacán elsősorban Kína és a távolkeleti országok törnek előre.

4.3. A lisszaboni stratégia és a humán tőke megfelelő hasznosítása érdekében a következő területeken kell előrelépni: (a) a termék és tőkepiaci reformok előrehaladása, (b) a tudásalapú társadalomba és gazdaságba történő beruházások, (c) a munkaerő-piaci reformok a magasan képzett és termelékeny humán erőpotenciál megfelelő hasznosítására, (d) szociálpolitikai reformok a szociális piacgazdaság XXI. századi életképes modelljének kialakítására, (e) a környezetgazdálkodás ésszerűbbé tétele, a hulladékok keletkezésének csökkentése és a megfelelő újrahasznosítás lényeges növelése szempontjából. Ugyanakkor nincsenek megfelelően kidolgozva a felsorolt alapszempontok közötti összefüggések, különösen a tényezők közötti kölcsönhatások és a finanszírozás kérdései. A foglalkoztatás az átlagos aktivitási ráta növelését igényli, főként a nők és az 50 éven felüli munkavállalók körében. A kutatás-fejlesztés, az innováció fejlesztése csak magas színvonalú felsőoktatás és tudományos képzés bázisán valósítható meg. A K+F-kiadásokban növelni kellene a tőkeerős vállalatok részvételét, de úgy, hogy az egyetemi és kutatóintézeti alapkutatások ne sérüljenek, sőt megerősítést kapjanak. Az EU-25-ök átlagában jelenleg 55 százalék a vállalatok részvétele a K+F-kiadásokban, de az új EU-12-ben ez az arány jóval alacsonyabb. Az USA és Japán jóval nagyobb mértékben tudja bevonni vállalatait a kutatásba-fejlesztésbe. A lisszaboni stratégia mintegy kétharmados arányt tűz ki célul 2010-re, amit igen ambiciózus célnak kell tartanunk. A matematikai, természettudományi és technológiai diplomával rendelkezők aránya a XXI. század elején kevesebb, mint négy százalék az EU-15-ökben; az új EU-10-ek az EU-25-ök arányát 4,4 százalékra javítják, ám a lisszaboni stratégia 2010-re 15 százalékot tűz ki, ami a jelenlegi helyzet és tendenciák alapján elérhetetlen cél. A lisszaboni stratégia célkitűzései a gazdasági reform megvalósítását az ún. egységes belső piaci irányelvek átvételének arányán mérik, illetve határozzák meg, ami jelenleg 96,3 százalék, de éppen a fennmaradó hiányzó rész jelentősége igen nagy. Az EU potenciális növekedési üteme a jelenlegi 2-2,25 százalékról tendenciaszerűen csökken, ami a fejlődés és a strukturális reformok megvalósítása szempontjából egyaránt nehézséget jelent. A 2008-as válság újabb súlyosbító tényező.

4.4. A lisszaboni célok megvalósítása és a humán tőke fejlesztése a termelékenység és a foglalkoztatottság növelésének összeegyeztetését igényli. Az erőforrások allokációjában nyilvánvalóan javuló hatékonyságra van szükség. A termelékenység növelése technológiafejlesztést és nem az ugyanakkora termelés kevesebb munkaerővel való ellátását igényli. A versenyképesség növelése azt jelenti, hogy a piaci szereplők többet ruházzanak be termék és termelési folyamat innovációkba. A szolgáltatási piacokat feltétlenül fejleszteni kell, de a fejlődéshez nem elegendő a piacok megnyitása, sőt gyakran éppen a piachoz jutás feltételeit kell racionálisan szabályozni, például a vasúti szállításban, s a személyszállítási menetrendekhez kell igazítani a külső árufuvarozás igényeit és áthaladási időpontját. Ugyanígy a telekommunikációs hálózatokhoz való hozzáférés lehetőségeit, feltételeit és költségeit az államoknak kell szabályozniuk, és tisztességes versenypolitikát muszáj érvényesíteniük a közjó érdekében. Azaz gyakran nem csak deregulációra, hanem ésszerű, közérdekű versenyszabályozásra van szükség.

4.5. Az EU-ban növekszik a képzésben és a szakképzésben résztvevők száma és aránya, ami nagymértékben hat a gazdasági növekedésre, a termelékenységre és részben a fog-

lalkoztatásra. Az átlagos közoktatási idő egy évvel történő meghosszabbítása a GDP 0,3-0,5 százalékos pótlólagos növekedését biztosíthatja. Az oktatásra fordított költségvetési kiadások aránya az EU-ban átlagosan a GDP mintegy öt százalékát teszi ki, a költségvetésekben pedig mintegy 10-11 százalékkal szerepel. Ennél a világgazdaságban előretörő országok gyakran jóval tetemesebb arányt valósítottak meg. Jelenleg az EU a GDP kevesebb mint két százalékát fordítja K+F-re, míg az USA 2,8 százalékát, a skandináv országok és Japán több mint három százalékát. Az utóbbiakban a K+F hasznosulása is lényegesen nagyobb. Az EU versenyképességének komoly hátrányát okozza a kutatási tevékenység széttöredezettsége, a kutatói mobilitás hiánya, az innovációk bevezetésének, piaci hasznosításának problémái.

4.6. Mi lehet a megoldás? A lisszaboni célkitűzések megvalósításához leginkább a következőkre van (lenne) szükség: (1) tisztességes versenyben jól működő termékpiacokra, amelyek a vállalatokat innovációra készítetik és azt honorálják, továbbá elősegítik az új, innovatív kis- és középvállalkozások piacra lépését és megszilárdulását, (2) ésszerű, jól működő, rugalmas, de ugyanakkor stabil munkaerő- és tőkepiacokra, hogy az életképes vállalkozások tisztességes feltételekkel férjenek hozzá a humán és a pénzügyi erőforrásokhoz, valamint (3) a strukturális átalakulás igen komoly támogatást igényel az innovációk kifejlesztése és bevezetése területén, amelyben a felsőoktatás, a kutatásfejlesztés és az ipar, illetve az infrastruktúra szerves, tartós, kölcsönösen előnyös együttműködését kell kifejlesztetni és folyamatosan megvalósítani.

4.7. A humántőke-állomány megfelelő hasznosítása, a lisszaboni versenyképességi célok elérése csak az aktív munkaerő-piaci politika támogatásával biztosítható. Ehhez nyilvánvalóan intézményi reformokra van szükség. Finnország, Svédország és Dánia az aktív munkaerő-piaci politikát, a képzés-továbbképzés szerves rendszerét, a munkahelyközvetítést, a K+F-munkahelyek létesítését ötvözte a megfelelő jóléti biztonsági juttatásokkal, felismerve hogy a kiszámíthatóság, a szociális biztonság olyan érték, ami a munkaerő mentális és fizikai egészségét biztosítva egyben termelékenységét is növeli. Az elbocsátástól való félelem csökkenti a munkára való koncentrációt, a családok bizonytalansága veszélyezteti az egészségi állapotot és a munkaképességet, a munkanélküliség fenyegetettsége rontja a fogyasztói piac állapotát, hiszen az ilyen állapotban lévő emberek kényszerűen csökkentik vásárlásaikat. A stabilizáció ezeknek a negatív hatásoknak az ellenében hat, a biztonság növelése javítja a mentális és fizikai egészséget, erősíti a biztonságérzetet, stabilizálja a piacokat, növeli az állam adóbevételeit. A munkanélküli segélyekkel szemben nem áll áru- és szolgáltatásvolumen, adóbevétel sem keletkezik, míg a munkahelyteremtés a munkanélküliség csökkentésével mindkét területen orvoslást jelentene.

4.8. A hosszú távú, fenntartható növekedést generáló és ugyanakkor stabilitásorientált gazdaságpolitika csak együtt vezethet sikerre. Ehhez a sokszoros deficitiek kiküszöbölésére, hosszú távú fejlesztési stratégiára, hiteles gazdaságpolitikára, a strukturális egyensúlyhiányok mérséklésére és a felzárkózási esélyeket megvalósító átfogó oktatásra-képzésre és munkahelyteremtésre van (lenne) égető szükség.

4.9. A megszorítások önmagukban sehová sem vezetnek – legkevesbé a stabilitáshoz –, ezért az állam gazdasági szerepvállalásának újraértékelésére van szükség. Ez igen bo-

nyolult kérdés. A hasonló jólétben élő Svédország és Svájc merőben eltérő újraelosztási modellt követett, és részben követ jelenleg is. Svédország a magas szintű újraelosztásra és szociális gondoskodásra helyezi a hangsúlyt, hosszú éveken át a GDP 62 százalékát központosította, és osztotta el újra. (Jelenleg valamivel kevesebb mint 60 százalékot). Svájc az individuális döntésekre és öngondoskodásra helyezte és helyezi a hangsúlyt, a GDP-ének éppen a felét, 31 százalékát osztotta el újra az utóbbi években. Az egészségügyi sokbiztosítós modellről is éppen jelenleg folyik a vita, hogy nem lenne-e olcsóbb és célszerűbb az egybiztosítós rendszerre történő visszatérés. (Az egészségügy terén viszont intő példa legyen, hogy az USA-ban relatíve a legdrágábbak a szolgáltatások és a fejlett országok közül relatíve a lakosság legnagyobb része szűkösen ellátott, a hatékonyság pedig a leggyengébb a ráfordításokhoz viszonyítva).

5. A skandináv, az angolszász és a rajnai piacgazdasági modellek

5.1. A világban ma társadalmi-gazdasági rendszerek, modellek éles versenye folyik. Európában is a piacgazdaság eltérő modelljei működnek. Gazdaságilag, pénzügyileg és társadalmi elfogadottságát tekintve is újra sikeresnek látszik a *skandináv modell*, amely a jóléti állam megújítását összekapcsolta a hatékonyság növelésével. A „flexicurity” a rugalmasság (*flexibility*) és a biztonság (*security*) összekapcsolását jelenti a gazdaságban és a szociális ellátásban. A skandináv országok jelentős gazdasági növekedést, gazdaságszerkezeti modernizációt valósítanak meg, az aktív munkaerő-piaci politika egy-egy törekszik a foglalkoztatás biztonságát és a munkaerőpiac rugalmasságát szolgálni. Ezeket összekapcsolják a nagyfokú társadalmi szolidaritással és a hatékony környezethasznosítással, a szigorú környezetvédelemmel. Az *angolszász modell* a gazdasági hatékonyság növelésére helyezi a hangsúlyt, a teljesítőképességet ösztönzi, nagymérvű privatizációt hajtott végre, amely részben strukturális fejlődést kényszerített ki, de részben igen jelentős negatív hatásokkal is járt (pl. a brit vasút esetében). Ez a modell a strukturális alkalmazkodás veszteségeit kevésbé részesíti védelemben. A pénzügyi szolgáltatások fejlettek, a vállalkozások ösztönzésében és stabilizálásában élen jár, az átlagosnál fejlettebb az innováció és a K+F ösztönzése, valamint a fenntartható fejlődés biztosítása. A *kontinentális modell* klasszikus példája Németország (*a rajnai modell*), amely tartós gondokkal küzd a lassú GDP-növekedés, a merev szabályozás, a jóléti rendszerek reformkényszere és a magas elvonások miatt. Ezek következtében a belföldi beruházások tartósan alacsonyok, a munkahelyek leépítése és a tőke külföldre vándorlása jelentős. A versenyképességi problémákat a fejlett technológiai színvonallal és a termékek, szolgáltatások magas minőségi színvonalával igyeksenek kordában tartani.

5.2. A lisszaboni stratégia megvalósításában tartós probléma, hogy nagy az eltérés a célok és a teljesítmények között. Az EU-országok gazdaságpolitikájában rendszeresen hiányosságok, következetlenségek, a stabilitás hiánya, a pénzügyi egyensúlyi követelmények súlyos megsértése mutatható ki. Különösen érvényes ez az újonnan csatlakozott országok egy részére, köztük a viseigrádi országokra. Magyarország jelenleg egyetlen maastrichti kritériumot sem tud teljesíteni.

5.3. Az EU-országok közötti fejlettségi színvonalkülönbségek csökkentése, a konvergencia folyamatának sikeressége nagyban függ az EU intézményi és támogatási rendszerének működésétől, a csak kvázi egységes belső piac akadályainak lebontásától és a tagor-

szágok oktatási és K+F-politikájától. Mindezek kihatnak a munkaerőpiacra, a humán tőke hasznosításának feltételrendszerére és hatékonyságára. Az 1993 januárjától működő ún. egységes belső piacon (*single internal market*) a fizikai korlátok eltűntek ugyan, de az adminisztratív és a fiskális politikák eltérései és azok következményei komoly akadályokat jelentenek. Számos adminisztratív előírás nemzeti szabályozási jogkörbe tartozik, amelyek eltérő feltételeket teremtenek. Ezeket az eltéréseket és a nemzeti szabályozás számos területen való fennmaradását azonban véleményem szerint semmiképpen nem lehet *a priori* negatívnak tekinteni. Éghajlati okokból nyilvánvalóan mások a feltételei például a tej tárolásának délen, mint északon, s több ország szigorúbb környezetvédelmi előírásai jótékony hatással járnak a környezet állapotára és az élet minőségére. A szigorúbb fogyasztóvédelmi és hulladékgazdálkodási szabályok is előnyösen hatnak az ezeket alkalmazó országokban. A tranzitközlekedés eltérő nagyságrendű feladat az észak–déli és a nyugat–keleti áramlás középpontjában fekvő országokban és a perifériákon. Gunnar Myrdal kifejezésével élve, az egyenlő elbánás csak az egyenlők között igazságos, ezért az országok különböző feltételeinek megfelelő, a nemzeti adottságokat és érdekeket figyelembe vevő gazdaságpolitikákra van szükség.

5.4. A humán tőke fő területeinek fejlesztése is általános érvényű feladat. Azonban a lisszaboni stratégia megvalósításánál figyelembe kell venni például azt az alapvető tényt, hogy a munkaerő-állomány színvonala és szerkezete nagyban eltérő, ezért különböző bázisról kell kiindulni. A munkaerő-állomány korstruktúrájában meglévő különbségek, az előregedés eltérő mértéke és alakulása a tagországi sajátosságokat figyelembe vevő egyedi megközelítést igényel.

6. A lisszaboni stratégia és a nemzetközi versenyképesség

6.1. A lisszaboni stratégia és program megvalósítása, a nemzetközi versenyképesség észszerű javítása egyszerre támaszt alapvető feladatokat a gazdasági fejlődés ösztönzése, a pénzügyi egyensúlyhiány csökkentése és a gazdaságszerkezeti átalakítás területén. Számos ország, köztük a visegrádi országok külkereskedelmében, mind szállítói, mind felleveőpiaci oldalon kiemelkedő partnerek az EU nagy gazdaságai; Németország, Franciaország és Olaszország. Jelenleg mindhárom ország alapvető növekedési problémákkal és szerkezeti gondokkal küzd: GDP-növekedésük és belső piacaik bővülése az EU-n belül messze átlag alatti, sőt gyakran a legalacsonyabb mutatókat érik el. Ez megnehezíti a visegrádi országok és más partnerek számára is az oda irányuló exportot. A tőlük származó technológia- és tőkeimport viszont rendkívül fontos a közép- és kelet-európai térség modernizációja szempontjából. A technológiai felzárkózás feltételeit a visegrádi országok – jelentős szellemi potenciáljuk ellenére – nem teremthetik meg önmaguk, ráutaltak az ésszerű és a belső fejlődést generáló, katalizáló technikaimportra, s főleg annak szerves beépítésére a hazai gazdaságba. A lisszaboni stratégia sikere e fontos folyamatok összekapcsolásán múlik. Ezért a lisszaboni program és az EU-tagországok gazdaságpolitikáinak konzisztens koordinálására van szükség. Ahogy az EU korábbi évtizedeiben a növekedés, a termelékenység és 1973 előtt a foglalkoztatottság kedvező, illetve legalább elfogadható együttes fejlődése teremtett jó alapot a gazdaságban, a XXI. század elején újra csak ezek összekapcsolásával lehet versenyképesség-javulást és felzárkózást megvalósítani.

6.2. A humán tőke fejlesztése szempontjából a lisszaboni program valamennyi célkitűzése releváns, fontos kapcsolódásokat fogalmaz meg. Ezek a célok ugyanakkor a megvalósításuk lehetőségeit tekintve gyakran konfliktusosak, mivel elérésük eltérő gazdaságpolitikai intézkedéseket igényel. A lisszaboni program fő céljai: (1) a tudásalapú társadalom és gazdaság megteremtése, (2) a dinamikus gazdasági növekedés (a makrogazdasági teljesítmény) javítása, (3) a globális piacon a gazdasági versenyképesség biztosítása, (4) a gazdasági fejlődés környezeti szempontokat figyelembe vevő fenntarthatósága, (5) a szociális integráció s ennek keretében a lehetőség szerinti teljes foglalkoztatottság és a szociális gondoskodás új európai modelljének kialakítása.

6.3. Európa világgazdasági súlya számos okból fogyatkozik. A kontinens célja nem lehet a világgazdasági dominancia visszaszerzése, csupán polgárainak jó életének biztosítása. Európa feladata a társadalmi-gazdasági bevált értékek megőrzése és továbbítása, a piacgazdaság ökológiai és szociális modelljének megújítása és összekapcsolása a világgazdasági fejlődés minőségi követelményeivel. Európa kettős harapófogóban van: egyrészt az USA technológiai fölényének fennmaradása és erősödése a *high tech* piacon továbbra is döntő tényező, másrészt a standard termékek piacán, sőt számos fejlett termék esetében a fejlődő, elsősorban a távol-keleti országok, köztük Kína növekvő előretörésével és piaci térhódításával kell számolnia. A legutóbbi években az EU külkereskedelmimérleghiánya Kínával szemben évi 100 milliárd dollár körüli, ami aggasztó méretű. Ugyancsak krónikus hiány mutatkozik Japánnal szemben. Kevésbé ismert és hangoztatott tény viszont, hogy az Európai Unió külkereskedelme az Egyesült Államokkal szemben több mint évi 40 milliárd dollár többletet mutat. Az unió exportjának évi 7-8 százaléka irányul az USA-ba, míg 14-15 százaléka a közép-európai országokba. A visegrádi térség felvevőpiaci aránya az EU-15-ök exportjában nagyobb, mint az USA-é, viszont a technológia importja terén az USA-tól való függés erőteljesebb. A legújabb „*high*” technológiák több mint négyötödét az USA fejleszti ki, és exportálja.

7. A maastrichti, az amszterdami és a lisszaboni stratégia összefüggései

7.1. Maastricht, Amszterdam és Lisszabon az EU fejlődése szempontjából szorosan összefüggnek; valójában egy láncolatot alkotnak. A maastrichti szerződés (1992 februárjában) a gazdasági és monetáris unió (EMU) létrehozásáról intézkedett, és a maastrichti kritériumok a monetáris és pénzügyi stabilitás biztosítását célozzák. Az EMU-t három lépcsőben készítették elő: a közös valutát, az eurót számlapénzként 1999-ben, készpénzként 2002-ben vezették be. Az amszterdami szerződés 1998-ban a stabilitási és növekedési paktumot rögzítette, amelynek lényege, hogy a pénzügyi stabilitást és a gazdasági növekedést a gazdaságpolitikáknak egyidejűleg, konzisztensen kell szolgálniuk. A lisszaboni stratégiát 2000 tavaszán fogalmazták meg, és fogadták el. Fő célul azt tűzték ki, hogy „az európai gazdaság a világ legversenyképesebb, tudásalapú gazdaságává váljék” 2010-re. Ezen gyakran gazdaságpolitikai, politikai körökben és a médiákban az amerikai gazdaság utolérésének célját értették, de véleményem szerint nem azonos azzal önmagában, és nem is szűkíthető le rá. A fő versenyképességi cél eléréséhez Európa összes versenytársával számolni kell, különös tekintettel Japánra, Kínára, Indiára, a kis távol-keleti országokra, de más térségekre is. 2001-ben a lisszaboni stratégiát konkretizálták a lisszaboni programban, és a célokat a fenntartható fejlődés követelményével

bővítették. 2004-ben a Sapir- és a Kok-jelentés nyomán megkezdődött a lisszaboni folyamat felülvizsgálata. Előtérbe kerültek a program megvalósításának konkrét kérdései, köztük a finanszírozhatóság biztosítása. 2005-ben, a lisszaboni folyamat félidejében, értékelték az eddigi fejleményeket. A célkitűzések 2010-es céldátumát törölni kellett, nyilvánvaló megvalósíthatatlansága miatt.

7.2. A 2005-ös felülvizsgálat nyomán négy új stratégiai területet jelöltek ki, 24 irányelvet fogadtak el, és kitűzték a nemzeti felzárkózási akciótervek beillesztését a lisszaboni programba. A négy stratégiai terület az alábbi:

- 1) A tudás kiterjesztése és az innováció
- 2) Az egységes belső piac tényleges megvalósítása
- 3) Új munkahelyek teremtése és új európai szociális modell kialakítása
- 4) Makrogazdasági stabilizációs politikák

A tudásalapú gazdaság megteremtésén alapuló versenyképesség javítása lehet egyedül Európa térvesztése csökkentésének, megfordításának egyedüli alapja. Ez gyökeresen új, konzisztens gazdaságpolitika kialakítását igényli az EU-országokban, amely képes egyidejűleg biztosítani a fenntartható fejlődést, az intézményrendszerek megújítását, a finanszírozhatóság biztosítását és a szociális piacgazdaság új, a XXI. század követelményeinek megfelelő, életképes modelljét (modelljeit). Ezek csak az időtálló európai értékekre, a teljesítmény, a szubszidiaritás és a szolidaritás egyidejű érvényesítésére, összehangolására épülhetnek.

8. A K+F, az innováció és a versenyképesség összefüggései

8.1. A K+F-politikák és a műszaki fejlesztés eredményessége, a gazdaság innovatív képessége és a világpiaci versenypozíció közötti összefüggés az 1998–2008-as időszakban egyre szorosabbá vált az innovációs potenciál felértékelődése következtében. Az EU-országok különböző arányban költenek K+F-tevékenységre GDP-jükhöz mérten, a kutatás-fejlesztés eredményessége pedig méginkább eltérő. Az elmúlt években az EU-országokban megerősödött az a felismerés, hogy defenzív stratégiák nem alkalmasak a gazdaság nemzetközi versenyképességének biztosítására, ezért olyan expanzív innovációs stratégiára van szükség, amely új, vonzó kínálat biztosításával új piacokat teremt, a szakosodásban figyelembe veszi a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti hatásait, s különösen a külkereskedelmi előnyök változását és annak új, jövőorientált területeit tárja fel.

8.2. Az expanzív innovációs stratégia két pilléren alapul:

- 1) A műszaki fejlesztéshez szükséges *know-how* bázist csak növekvő, erősödő, széles körű K+F-tevékenység biztosíthatja.
- 2) Megfelelő gazdasági fejlődés csak akkor érhető el, ha a *know-how* nem csak létrejön, hanem a piac által elismert innováció révén hasznosul is.

Az EU-ban az 1998–2007-es időszakban jelentősen erősödött a termékinnováció. Az újdonságok megjelenése mellett a már piacon lévő termékekénél is – az erőteljes innováció miatt – piacbővülés következett be. A piaci bevezetés és növekedés szakaszában lévő termékek az összforgalomból növekvő arányban részesednek. A piaci életgörbe érett és

hanyagolt szakaszában lévő termékek aránya az EU-országokban, nemzetközi összehasonlításban, viszonylag magas, ami a világpiacon nagyfokú sebezhetőséget jelent.

8.3. Mivel a termékfejlesztők több mint 80 százaléka termékszerkezetének állandó korszerűsítésére és bővítésére (kiegészítésére) törekszik, ezért a termelés rugalmassága egyre nagyobb szerephez jut a műszaki-gazdasági versenyképesség biztosításában. A termelés automatizálása, a modern technológiák bevezetése a termelés rugalmasságának növelését hivatott szolgálni. Ez nemcsak a gyártási folyamatra érvényes, hanem a modern adatfeldolgozási információs és kommunikációs technológiákra is, amelyek a vállalati ügyvitelt hivatottak racionalizálni. A legutóbbi években ez a legfőbb racionalizációs forrás az EU-országokban.

8.4. A kutatási-fejlesztési ráfordítások az innovációs kiadásoknak csak egynegyedét teszik ki. A többi innovációs kiadásra még a K+F-kiadás háromszorosát kell fordítani, míg az innováció piaci eredményre vezet. Ez azt bizonyítja, hogy a K+F-tevékenység a műszaki-gazdasági haladásnak kulcsfontosságú, de nem elégséges tényezője. A K+F-ráfordítások súlya az innovációs kiadásokon belül csökkent, a technológiafejlesztés és a termelés-előkészítés súlya viszont nőtt. A gazdaságpolitikai elemzések az innovációs tevékenység gazdaságpolitikai keretfeltételei, klímája, környezete javításától várják az EU-országok műszaki fejlesztési pozíciójának, világpiacon versenyképességének erősítését. A műszaki fejlesztési tevékenység eredményességének fokozása érdekében az ilyen jellegű tevékenységet szabályozó fiskális és versenypolitikától várnak ösztönzést.

8.5. Az Európai Unió műszaki fejlődése az elmúlt húsz évben számos szektorban elmaradt az Egyesült Államok és Japán teljesítményétől. Európa lemaradását nem annyira az innovációs készség hiánya okozza, mivel találmányok születnek bőven Nyugat-Európában is (különösen a gépipar, a járműgyártás és a vegyipar területén). A bajt sokkal inkább a relatíve szűkebb K+F-ráfordítások, a K+F-szektorban foglalkoztatottak alacsonyabb aránya, a beruházások széttöredezettsége, az eltérő szabályozók, a szinergia hiánya, továbbá a kilencvenes évek első felének alacsony növekedése, illetve Európa keleti felének integrációs programja okozta. Mindezek hozzájárultak az EU lemaradásához, és sok esetben függő helyzetbe hozták a térséget a nagy versenytársakkal szemben.

8.6. Az EU-n belül természetesen a kép heterogén. A versenyben sikeresnek tekinthető országok (Nagy-Britannia, Finnország, Írország, Svédország és Hollandia) jó teljesítményét az ezen országokban meglévő tőkeellátottság, a humán erőforrás és az állami politikák hatékonysága, valamint a vállalatok kezdeményező készsége együttesen javítja, míg e tényezők valamelyikének hiánya rontja a többi tagország felzárkózási esélyeit. Az EU-ban kettős cél fogalmazódott meg: szükséges egyrészt az EU nemzetközi versenyképességének javítása, másrészt az EU-n belüli technológiai szakadék megszüntetése.

8.7. Ami a K+F szerepét, helyzetét illeti, az EU-nak az elmúlt évtizedben további fontos változásokkal is szembe kellett néznie. A felerősödő globalizációban (amelyet folyamatos piacliberalizáció kísért) egyre nyilvánvalóbbá vált a gazdaságpolitikai, valamint a technológia-politikai szuverenitás csökkenése, a nemzeti ellenőrzés fokozatos elvesztése. Az EU-tagállamok ezt úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy a makrogazdaság helyett (amely-

nek főbb elemeit már az EMU miatt is nemzetek feletti szintre helyezték) a mikrogazdaságot, a vállalatokat próbálták támogatni a versenyben. A TNC-k nagy súlya Európában arra is kell, hogy ösztönözze a kormányokat és az EU-t, hogy az őket kiszolgáló helyi kis- és középvállalatok innovációs kapacitását támogassa. Ez a technológiapolitikák új szempontja lehet.

8.8. Az EU kibővítésével jelentősen megnőtt a közösség K+F-potenciálja, de nem a ráfordítások terén, hanem azoknak a tudományos kapacitásoknak és a kutatásban-fejlesztésben dolgozó humán tőkének köszönhetően, amely az új EU-12-ek hozománya. Az új EU-12-ekben feltétlenül szükség van a K+F erősítésére, a K+F-ráfordítások növelésére és egyidejűleg felhasználásuk hatékonyságának javítására. A K+F eredményeinek versenyképes termékeké kell válniuk, ami szerves innovációs lánc kialakítását igényli.

8.9. Az oktatás, a szakképzés, a továbbképzés terén az új EU-tagországok lemaradása kisebb, mint az egy főre jutó GDP-termelésben, sőt egyes területeken előnyben vannak sok régi tagállamhoz képest. A humántőke-potenciál mennyiségi és minőségi erősítése a gazdasági felzárkózás legfőbb tényezője, ezért a gazdaságpolitikában és a finanszírozásban egyaránt kiemelten kellene kezelni. Az oktatás, a humántőke-képzés az új EU-12-ek, köztük Magyarország felemelkedésében kulcsszerepet játszik, illetve kellene játszania, és egyben a munkaerő-potenciál minőségének javításával a növekedés tartós megalapozója lehetne. Magyarországon jelenleg éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Az oktatás időtartamának egy évvel való növelése a termelékenységet több mint hat százalékkal emeli az EU átlagában, de ennél sokkal magasabb arányt is találunk.

8.10. Az EU jelentős, sőt növekvő termelékenységi hátrányban van az USA-val szemben. A termelékenységi hátrányt az információs és kommunikációs technológiák gyorsabb elterjesztésével és innovációs hatásuk növelésével lehetne csökkenteni. Ugyanez érvényes az új EU-12-ekre. A beruházások növekedési üteme az új EU-12-ekben tartósan magasabb, mint a régi EU-15-ökben, ami kedvező, de struktúráját folyamatosan javítani kellene a hozzáadottérték-igényes tevékenységekre koncentrálni. Fontos figyelembe venni, hogy a fejlett EU-országokban a GDP növekedése a kiemelkedően magas termelékenységű nem anyagi szolgáltatásokban jön létre, elsősorban a K+F-hez, az innováció kidolgozásához kötődő tevékenységekben. Az új EU-12-ekben erőteljesebben kellene a gazdaságpolitikai ösztönzésnek és a vállalati stratégiáknak is erre koncentrálnia.

8.11. A K+F-kiadások növelése és a K+F emberi erőforrásainak biztosítása szükséges, de távolról sem elégséges. A K+F-kiadások felhasználásának javítása és eredményeinek gyorsabb bevezetése elengedhetetlen az új EU-12-ekben (is). Az új EU-12-ek lemaradása elsősorban éppen az innovációk bevezetésének lassúságában van. A beruházási klíma javításának, a gazdaságpolitika kiszámíthatóságának és konzisztenciájának megteremtésének döntő szerepe van az új EU-12-ek, köztük Magyarország felzárkózásában. Egyre nagyobb hangsúlyt kell helyezni az új technológiák társadalmi hatásaira, illetve azok elfogadottságára. Itt két kérdés merül fel. Egyrészt a műszaki fejlesztésnek a legtöbb területen munkaerő-kiváltó hatása van, tehát a termelő szféra hatékonysága, versenyképessége csak súlyos társadalmi áron, a munkahelyek elvesztésével, a munkanélküliség növekedésével érhető el. Ez nyilvánvalóan szemben áll az EU másik fő célkitűzésével, munkahely-teremtő integráció követelményével. Az érem másik oldala pedig a már em-

lített társadalmi percepció, amit immár a megerősödő környezet- és fogyasztóvédelem miatt sem lehet figyelmen kívül hagyni.

8.12. Az oktatás, a tudományos kutatás és fejlesztés, az innováció szerves láncolatának megteremtése, a sajátos nemzeti, természeti, telephelyi adottságokat figyelembe vevő, azokra tudatosan építő, markáns oktatás- és tudománypolitika az emberi erőforrás fejlesztésének legfőbb záloga.

* * * * *